

Bir Ermeni Köyü Olan Adış'ın Siyasî, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu

Oktay Bozan*

(ORCID: 0000-0003-0485-556X)

Makale Gönderim Tarihi
26.04.2021

Makale Kabul Tarihi
25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bozan, O., "Bir Ermeni Köyü Olan Adış'ın Siyasî, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 511-536.

APA: Bozan, O. (2021). Bir Ermeni Köyü Olan Adış'ın Siyasî, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 511-536.

Öz

Adış, Diyarbakır vilayetinin Çüngüş kazasına bağlı bir köydür. Çüngüş, Müslümanlar ve gayrimüslimlerin yaşadığı bir yerleşim merkezidir. 1516 yılında Osmanlı idaresine girdikten sonra yapılan idari düzenleme göre Çüngüş'e bağlı köylerden sadece Adış'ta Ermeniler yaşamaktadır. Adış, Osmanlı kayıtlarının büyük bir kısmında Adış-i Süflâ (Aşağı Adış) ve Adış-i Ulyâ (Yukarı Adış) şeklinde geçmekle birlikte bir kısmında ise sadece Adış olarak tanımlanmıştır. XVI ve XVII. yüzyıl kayıtlarına göre Adış köyünde sadece Ermeniler yaşarken XIX. yüzyılın başından itibaren Müslümanlar da Adış köyüne yerleşmiştir. Adış köyü, yetersiz tarım alanlarına sahip olması nedeniyle köyün erkeklerinin önemli bir kısmı İstanbul'a giderek ailesinin ihtiyaçlarını temin etmek zorunda kalmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında 300 haneye ulaşan köyde eğitim kurumları ve kiliseler bulunmaktadır. 1895 Ermeni olayları sırasında Gerger tarafından gelen eşkiya, Adış köyüne saldırılarda bulunmuş ve birtakım mağduriyetler yaşanmıştır.

---

* Doçent Doktor, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, oktaybozan210@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Dicle University Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Anahtar Kelimeler: Çüngüş, Adış Köyü, Değirmensuyu Köyü, Ermeniler, 1895 Ermeni Olayları.

The Political, Social, Economic and Religious Status of Adish, An Armenian Village

Abstract

Adish is a village in the Chungush district of Diarbekir province. Chungush is a residential center where Muslims and non-Muslims live. According to the administrative regulation made after the Ottoman rule in 1516, Adish is the only village where Armenians live among the villages of Chungush. Although Adış is mentioned as Adış-i Süflâ (Lower Adış) and Adış-i Ulyâ (Upper Adış) in most of the Ottoman records, it was defined as Adish only in some records. According to the records of the 16th and 17th centuries only Armenians lived in Adış, since the beginning of the 19th century, Muslims have also settled in the village of Adış. Since Adish village has insufficient agricultural areas, a significant portion of the men of the village had to go to Istanbul to meet the needs of their family. There were educational institutions and churches in the village, which reached 300 households at the end of the 19th century. During the Armenian events of 1895, the bandit which came from Gerger attacked the village of Adish and some grievances were experienced.

Keywords: Chungush, Adish Village, Değirmensuyu Village, Armenians, 1895 Armenian Events.

Giriş

Çüngüş, tarih boyunca birçok devletin ele geçirmek için mücadele ettiği, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan Mezopotamya toprakları üzerinde yer almaktadır. Dağlık arazi ve Fırat Nehri'nin çok derin bir yatağıyla batıda Adıyaman ve Malatya'dan ayrılan Çüngüş, kuzeyde Harput ve güneydoğuda Diyarbakır'a hâkim olan devletlerin idaresinde kalmıştır. Çüngüş, sahip olduğu doğal koruma nedeniyle eski bir yerleşim merkezidir. Ancak Çüngüş yöresinin dağlık olması, verimli topraklarının bulunmaması ve ulaşım zorluğu gibi nedenlerle yoğun bir yerleşim alanı olmamıştır¹. Çüngüş, Osmanlı idaresine girdiğinde şehir

---

¹ Fahrettin Kırzioğlu, "Çermik Kasabası Üzerine Notlar", *Kara Amid Dergisi*, S.1, İstanbul, 1856, s. 279.

merkezinde Müslümanlar ve gayrimüslimler yaşamakta idi. O dönemde Çüngüş kazası, Türk, Zaza ve Ermeni yerleşim birimidir. Ancak Çüngüş merkezindeki Müslümanlar XX. yüzyılın sonlarına kadar tamamen Türklerden oluşmaktaydı². Türklerin Çüngüş'teki varlığını, Anadolu'ya akınlarla gelen Türklerin iskanına kadar götürmek mümkündür³.

Osmanlı idaresinde girdikten kısa bir süre sonra yapılan 1518 tarihli tahrirde kasaba merkezindeki 27 hane, 2 mücerred Müslüman; 116 hane ve 13 mücerred gayrimüslim vardır. 1530 tarihli tahrirde 58 hane, 23 mücerred, 4 muaf Müslüman ile 192 hane ve 81 mücerred gayrimüslimdir. 1566 tarihli tahrirde ise 129 hane ve 31 mücerred Müslüman, 406 hane ve 126 mücerred gayrimüslim vergi mükellefi yaşamakta idi⁴. Bu tahrir kayıtları dikkate alındığında Çüngüş merkezindeki nüfusun yaklaşık % 70'inin gayrimüslim olduğu görülmektedir. Dolayısı ile Çüngüş, Müslümanlardan ziyade gayrimüslimlerin (Ermenilerin) yoğun olduğu bir yerleşim merkezidir. Bu nedenle Ermenilerin, Müslümanlardan önce şehrin sakini olduğu kanaatindeyiz. Bu çalışmada Osmanlı Devleti döneminde Çüngüş kazasına/nahtiyesine bağlı bir Ermeni köyü olan Adış'ın (şimdiki adıyla Değirmensuyu) siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî durumu tespit edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Adış Köyünün Sakinleri ve Nüfusu

Harput, 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra sancak olarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır⁵. Kemah emiri Karaçin oğlu Ahmet Bey, Mirdasi beyleriyle Çermik'i fethetmiştir. Sakinleri hiç mukavemet etmeden teslim olmuş ve haber Yavuz Sultan Selim'e 15 Aralık 1516'da ulaşmıştır⁶. Bu durum dikkate alındığında Çüngüş'ün 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girdiği kuvvetle

² Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakır Seyahati", *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, Cilt: 18, Sayı: 22, Yıl: 1997, s. 108.

³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1980, s. 204.

⁴ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s.162.

⁵ Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, TTK, Ankara, 2000, s. 84.

⁶ Feridun, *Münşeatü's-Selatin*, İstanbul, 1274, İstanbul, C.I, s. 396.

muhtemeldir⁷. 1518, 1530 ve 1566 tarihli tahrir kayıtlarında Çüngüş nahiyesine bağlı köylerden sadece bir tanesinde Ermeniler sakindir. Bununla birlikte Çüngüş'e bağlı Karakilise, Kilise Tahtamaşat, Ermiye, Ağut, Arguna ve Elyos gibi yerleşim biriminin isminin Ermenice olduğu iddia edilse de bu köylerde Ermenilerin yaşadığına dair herhangi bir kayıt söz konusu değildir. Çüngüş ile ilgili tahrir, nüfus ve kefalet defterinin hiçbirisinde de bu köylerde Ermenilerin yaşadığına dair kayıt veya ima söz konusu değildir. Kanaatimizce Osmanlı Devleti öncesinde söz konusu köylerin bir kısmında (Karakilise, Kilise Tahtamaşat) Ermeniler veya diğer Hıristiyan mezheplerine mensup kişiler yaşamaktaydı. Bu nedenle onlara ait kilise ve mezarlıklar ile köy isimleri sonraki dönemde bölgeye yerleşen Müslümanlar tarafından kullanılmış ve sözlü kültür olarak aktarılmıştır.

Adış isminin ne anlama geldiği hakkında herhangi bir kayda rastlamadık. Ancak kanaatimizce Adış ismi, köyün ilk sakinlerinden birisinin adı olmalıdır. Osmanlı kayıtlarında Adış (Adış), bazen Aşağı Adış (Adış-i Süflâ) ve Yukarı Adış (Adış-i Ulyâ) şeklinde, bazen de sadece Adış olarak geçmektedir. 1518 tarihli Diyarbekir Vilayeti 64 numaralı Tahrir Defteri'nde Adış-i Süflâ'da 15, Adış-i Ulyâ'da ise 23 gayrimüslim vergi mükellefinin ismi yer almaktadır⁸.

⁷ Abdülgani Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Yay. Haz: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004, s. 104.

⁸ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s.176-178.

(Adiř/Değirmensuyu Köyü)

XVI. yüzyılda yapılmış olan tahrirlere göre Adiř köyünde sadece Ermeniler yaşamaktadır. Diyarbekir Eyaleti'nin 3409 numaralı ve 1691 tarihli Cizye Defteri'nde Adiř-i Ulyâ ve Adiř-i Süflâ köylerinde 51 cizye mükellefi kişi bulunmaktadır⁹. Çüngüş Ermenileri hakkında bilgi veren H.1106/M.1694-95 tarihli cizye defterinde ise Adiř-i Ulyâ köyünde 74, Adiř-i Süflâ köyünde ise 108 vergi mükellefi vardır¹⁰. 3409 numaralı cizye defteri ile 3640 numaralı defterin düzenlenme tarihleri arasında 3-4 yıl bulunmaktadır. Ancak vergi mükellefi kişileri dikkate aldığımızda arada büyük bir fark vardır. Zira 3409 numaralı defterde 51 cizye mükellefi varken, 3640 numaralı deftere göre ise 182 kişi bulunmaktadır. Bunun nedeninin defterin sağlıklı düzenlenmemesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Zira 1691 tarihli Cizye Defteri'nde 77 cizye mükellefi kişi, Adiř köyüne yakın olan Elyos (Malkaya) köyü üzerinde gösterilmiştir. Bu nedenle söz konusu bilginin sıhhati tartışmalıdır. Zira Elyos köyü Adiř köyüne çok yakın olmakla birlikte Müslüman ahalinin yaşadığı ve etnik olarak da Türk olan bir yerleşim merkezidir. Osmanlı Devleti idaresine girdikten sonra yapılan 1518, 1530 ve 1566 tarihli

⁹ BOA, MAD. d, 3409, s. 22-34.

¹⁰ BOA, MAD. d, 3640, s. 142-145.

tahrir defterlerinde Elyos köyünde sadece Müslümanların yaşadığı ve hiç gayrimüslim vergi mükellefi olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Çüngüş'e bağlı köylerdeki cizye mükellefi Ermenileri hakkında bilgi veren H.1106/M.1694-95 tarihli Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 3640 nolu defterde de Elyos köyünde hiçbir Ermeni bulunmamaktadır¹¹. Ayrıca 1842 tarihli Nüfus Defteri ile 1846 tarihli Kefalet Defteri'nde de Elyos köyünde hiçbir Ermeni yer almamaktadır. 1566 tarihli tahrirde Elyos'da Ermeniler yer almazken yaklaşık 130 yıl sonraki cizye defterinde Elyos'da görünmesi sehven yapılmış bir hata olmalıdır. 1842 tarihli Çüngüş Nüfus Defteri'ne göre Adış köyündeki Ermenilerin mahalle bazında hane ve kişi sayısı şöyledir¹²:

Sıra	Köy ve Mahalleler	Hane sayısı	Kişi sayısı
1	Keşiş Garabid Mahallesi	43	156
2	Keşiş Beydiros Mahallesi	40	121
3	Keşiş Kiyo Mahallesi	48	156
4	Keşiş Mardiros Mahallesi	41	142
Toplam		172	575

Bu çizelgeye bakıldığında Adış Köyü'ne bağlı dört mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin hepsi de "keşiş" lakaplı din adamlarının adına izafeten oluşturulmuştur. Osmanlı idari teşkilatının en küçük birimi olan köylerde mahalle teşkili pek rastlanılan bir durum değildir. Ancak hem 1842 tarihli nüfus defterinde hem de 1846 tarihli kefalet defterinde Adış köyünün geçtiği kısımda mahalleler yer almaktadır. 1842 tarihli nüfus defterine göre mahallelerdeki hane sayısı 172, erkek kişi sayısı ise 575'tir. Kadınları da erkekler oranında dikkate aldığımızda yaklaşık 1150 Ermeni'nin Adış köyünde yaşadığı söylenebilir. Kefalet Defterinde ise Çüngüş'e tabi Adış köyü verildikten sonra üç mahalle sıralanmıştır. Keşiş unvanlı din adamları adına oluşturulmuş olan mahallelerin Yukarı Adış'e mi yoksa Aşağı Adış'e mi bağlı olduğu belirtilmemiştir.

¹¹ BOA, MAD. d, 3640, s. 142-145

¹² BOA, NFS.d., 2662.

1842 tarihli nüfus sayımından 4 yıl sonra yapılan 1846 tarihli Çüngüş Kefalet Defteri'ndeki kayıtlara göre Adış köyü ve bağlı mahallelerindeki kişi dağılımı ise şöyledir:

Sıra	Mahalleler	Kişi sayısı
1	Adış Köyü	102
2	Keşiş Bedros Mahallesi	98
3	Keşiş Kivork Mahallesi	119
4	Keşiş Mardures Mahallesi	87
Toplam		406

Buna göre Adış köyünde 102 kişi bulunurken geri kalan üç mahallede ise 304 kişi yer almaktadır. Adış ve bağlı mahallelerde toplam 406 kişinin varlığı, bu köyünün önemli bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Zira Çüngüş'e bağlı Müslüman köylerden hiç birisinde bu kadar bir nüfus yoktur. Kefalet kapsamındaki kişi sayısının hanedeki kişi sayısının yaklaşık dörtte biri olduğu düşünüldüğünde Adış köyünde yaklaşık 2000 kişinin olduğu düşünülebilir. O günün koşullarında yoğun bir nüfusa sahip olduğu görülen Adış'ın XVI. yüzyılda, Osmanlı idaresine girdiğinde de yoğun bir nüfusa sahip olduğu tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır. Her ne kadar yukarıdaki çizelgede Adış köyünün bir kısmı mahalle olarak kaydedilmişse de birçok kaynakta Adış köyünün mahalle zikredilmeden ifade edilmiştir. Nitekim 1897 tarihli bir vergi çizelgesinde Adış'ın Çüngüş kasabasına bağlı tek Ermeni köyü olduğu görülmektedir¹³. Bu arada Çüngüş nüfus ve kefalet defterlerindeki Adış köyü ile ilgili kayıtlara bakıldığında birtakım hatalar dikkat çekmektedir. Nüfus Defteri'ndeki Keşiş Bedros, Kefalet Defteri'nde Beydiros şeklinde, Keşiş Kiyoy, Keşiş Kivork olarak, Keşiş Mardiros ise Keşiş Mardures olarak ifade edilmiştir. Bu durumun kâtibin Ermenice isimlere vakıf olmamasından veya özensizliğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. 1842 tarihli Nüfus Defteri'nde Keşiş Garabid adıyla geçen 43 haneli mahalle 1846 tarihli Kefalet Defteri'nde ise Adış köyü olarak geçmektedir.

XVI. yüzyılda sadece Ermenilerin yaşadığı Adış köyünde ilerleyen zamanlarda Müslümanların da yerleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1842

¹³ BOA, DH.TMIK.M., 145/67, s. 5.

tarihli Çüngüş Nüfus Defteri'nde Adış adı altında 16 hanede 34 Müslüman bulunmaktadır¹⁴. Bu Müslümanların Aşağı Adış'ta mı yoksa Yukarı Adış köyünde mi yaşadıkları belirtilmemiştir. 1846 tarihli Çüngüş Kefalet Defteri'ndeki verilere göre Adış köyünde kefalet kapsamındaki Müslüman sayısı 26 kişidir¹⁵. Bilindiği üzere kefalet defterlerinde kadınlar ile kefalet şartlarını taşımayan, diğer bir ifade ile akıl balığ olmayan erkekler sayılmamaktadır. Adış köyüne yerleşen Müslümanların Hindibaba ve Hoya köyünden geldikleri düşünülmektedir. Nitekim Adış köyünden Öğretmen Fatih Arslan ile yapmış olduğumuz görüşmede, halihazırda ailesinin Adış köyünde oturmakla birlikte dedesinin aslında Hindibaba köyünden Adış'e geldiğini ifade etmiştir. Fatih Arslan, özellikle Ötegeçe (Gerger) tarafından Adış köyüne yapılan eşkıyalık ve saldırıların önlenmesi için Adış'teki Ermenilerin, dedesini kendilerini koruması için, Adış'te oturmaya ikna ettiğini ilave etmiştir.

Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere XVI. yüzyılda tamamen bir Ermeni köyü olan Adış'a zaman içerisinde bazı Müslüman ailelerin yerleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1850 tarihli bir belgede Adış köyündeki iki Müslüman arasındaki bir alacak verecek ihtilafına değinilmiştir. 28 Haziran 1850 tarihli bir belgeye göre Çüngüş kazasına tabi Adış köyü ahalisinden Salih yine aynı köyün sakinlerinden Ömer'den alacağı olan yirmi bin kuruşu defalarca istemesine rağmen Ömer adlı kişi borcunu ödemeye yanaşmamış hatta vilayetten savuşmuştur. Bunun üzerine Ömer'e kefil olan Mehmet ve Hüseyin'den bu miktar talep edildiğinde onlar da "*bugün yarın diyerek*" borcu ödememişlerdir. Bu nedenle Ömer'den veya kefil olan kişilerden bunun tahsili talep edilmiştir¹⁶. 1879 yılında Çüngüş'e gelen Ermeni Piskopos Karekin Vartabet Sirvantsdyants'e göre Adış 300 haneli bir köydür. Köyde 100 talebeli bir okul bulunmaktadır. Ermenilerinin çoğu İstanbul'a gurbete gitmekte ve çoğunlukla fircilik yapmaktadırlar¹⁷.

¹⁴ BOA, NFS.d., 2662.

¹⁵ BOA, NFS.d., 2663.

¹⁶ BOA, A.) AMKT. UM, 20/51, s.1.

¹⁷ Vahan Bardizaktsi-Boğos Natanyan-Karekin Vartabet Sirvantsdyants, *Palu-Harput 1878*, Yayına Haz: Arsen Yarman, Çevirenler: Sirvart Malhasyan-Arsen Yarman, Belge Yayınları, İstanbul, 2015, Cilt: 2, s. 521.

Muhtemelen XIX. yüzyılın başına kadar sadece Ermenilerin yaşadığı Adış köyündeki Ermeniler, Gregoryan, Katolik ve Protestan cemaatlerine mensuptu. Bu nedenle kadim bir geçmişe sahip olan Adış köyünden günümüze kalan yapılardan en önemlisi Surp Garabed Kilisesi'dir. Bununla birlikte günümüzde Adış köyünde Ermeni mimari tarzı ile yapılmış taş duvarlı evler harabe haldedir. Köyde üç katlı Surp Garabed Kilisesi yaklaşık bir asırdır bakımsız olmasına rağmen halen daha varlığını sürdürmektedir. Surp Garabed Kilisesi, Fırat Nehri'nin oluşturduğu derin vadinin hemen kenarında bulunmaktadır. 1879 yılında Çüngüş'e gelen Karekin Vartabet Sırvantsdyants, Adış köyünde Surp Garabed Kilisesi olduğunu, kilisenin İstanbul Hasköy'de bir dükkânı ve köyde de bir değirmeni olduğunu dile getirmektedir. Manastırın mallarının Harutyun Biğdoynets adına kayıtlı olduğunu, ayrıca harap halde bir kilisenin daha bulunduğunu ilave etmektedir¹⁸.

(Surp Garabed Kilisesi)

¹⁸ Bardizaktsi-Natanyan-Sırvantsdyants, *a.g.e.*, s. 521.

Kilise örtü sistemine kadar devam eden oldukça yüksek duvarlara sahipken özel mülkiyete verilmiş, iç kısmına üç ayrı katlı bir ev inşa edilmiştir. Ancak günümüzde ev terk edilmiş durumdadır. Kilisenin örtü sisteminin bir bölümü yıkılmıştır. Kiliseye ait herhangi bir kitabeye rastlanmamıştır. Bölgedeki diğer kiliselerden ayrı plan ve cephe özelliklerini yansıtmamasına karşın apsisin dışa taşkın olması ve doğu cephesinin özenli bir şekilde kesme taş malzeme ile kaplanması bu yapıyı apsisli düz kiliselerden daha geç bir tarihe XVI. yüzyıla yakın tarihlenmesine neden olmaktadır. Kilise, doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen, üç nefli bazilikal planlıdır. Yapının kuzey doğusunda bir şapeli bulunmaktadır. Kilise, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 15.12.2010 tarih 3596 sayılı kararı ile tescillenmiştir¹⁹.

1891 yılında Çüngüş'e gelen Arifi Paşa'nın seyahatnamesinde Adış köyüne dair önemli veriler yer almaktadır. Arifi Paşa 7 Mayıs 1891 günü bir süre kaldığı Çermik'ten Çüngüş'e gelmiş ve yaklaşık iki hafta Çüngüş'te bulunmuştur. Arifi Paşa, Çüngüş'te kaldığı sırada Adış köyüne de gitmiştir. Çüngüş'e bağlı köylerden sadece Adış köyünü ziyaret ettiği anlaşılan Arifi Paşa, Adış köyüne yaptığı seyahat ve izlenimleri hakkında özetle şunları aktarmaktadır:

10 Mayıs 1891 Pazar günü Adış adındaki batı tarafındaki köye doğru hareket edildi. Bir buçuk saatte oraya varıldı. Adış köyü bostanlı mamur bir köydür. 200 hanedir. Mükemmel bir kilisesi ve bir mektebi vardır. Maden Sancağı'nda bu güzellikte bir köy görmedim. Yeşillik ve berrak sular içerisinde kuşların ötüşü insanın ruhunu okşamaktadır. Bu köydeki kadınlar başka yerde bulunmaz. Oradan yarım saat aşağıda Fırat nehrine gittik. Balık avı yaptık. Fırat nehrinin buradaki akışı pek dehşetlidir. Köye geri döndük. Ava giden Kürtlerin iki yaşında avladığı bir geyiği afiyetle yedik. Bu köyün arazisi hiç hükmünde olduğundan ahali gurbete gitmeği tercih etmektedir. 12 Mayıs 1891 günü Çüngüş'e geri döndük²⁰.

Çüngüş Ermenileri, Gregoryan, Katolik ve Protestan olmak üzere üç mezhebe mensupturlar. Adış köyündeki Ermenilerin de bu üç mezhebe

¹⁹ Erbil Cömertler Aktuğ-İrfan Yıldız, *Çüngüş'teki Kültür Varlıkları*, Litera Türk Yayınları, Konya, 2019, s. 78.

²⁰ Öztürk-Yılmazçelik, a.g.m, s. 107-108.

tabi oldukları görülmektedir. Ancak Gregoryan mezhebine mensup olanlar nüfusun büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bazı kayıtlarda 300, bazılarında ise 200 hane olarak geçen Adış köyündeki Ermenilerin XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan siyasi ve toplumsal hadiseler nedeniyle gittikçe başka şehirlere ve ülke dışına gittiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1915 tarihli İskân Kanunu kapsamında Adış köyündeki Ermenilerin de tamamının tehcire tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Cumhuriyet döneminde Adış köyünün ismi değiştirilmiştir. Nitekim İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 1 Mart 1968 tarihi itibarı ile hazırladığı "Köylerimiz" adlı eserde Adış'in yeni adı Değirmensuyu olarak verilmiştir²¹.

Ahalinin ve Köyün Ekonomik Durumu

Adış köyü, Fırat nehrinin kenarında engebeli bir arazide kurulmuştur. Sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir arazi potansiyeline sahip değildir. Buna rağmen Adış-ı Ulyâ'nın vergi hasılatı 1518'de 7.529; 1530'da 4.055, 1566'da ise 16.954 kuruştur. Adış-i Süflâ'nın vergi hasılatı ise 1518'de 5.026, 1530'da 3.764, 1566'da 14.001'dir²². Tahsil edilen hasılat açısından bakıldığında Adış köyü Aşağı ve Yukarı Adış olarak dikkate alındığında, Çüngüş'e bağlı Müslüman köylerine oranla birinci sırada, ayrı ayrı dikkate alındığında ise Ermiye (Ermene), Elyos ve Kavak köylerinden sonra dördüncü sıradadır²³.

Diyarbakir Beylerbeyliğine ait 106 numaralı 1566 tarihli Mufassal Tahrir Defterinin Ergani sancağı kısmında üretimle ilgili verilere yer verilmiştir. Bu dönemde Çüngüş nahiyesine bağlı olan Adış köyünde aşağıdaki tarım ürünleri yetişmektedir²⁴.

²¹ Köylerimiz, Ankara, Başbakanlık Basımevi DSİ, 1968.

²² Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s.167.

²³ Ahmet Gündüz, *1523 M. (929 H.) Tarih ve 998 Nolu Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1993, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 104.

²⁴ Mehmet Salih Erpolat, "1566 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı'nda Tarım ve Üretim", *Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi ve Turizm*, Editörler: Cihat Güzel& Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul, 2014, s. 374.

Köy	Hinta (Buğay)	Şa'ir (Arna)	Duhun (Darı)	Penbe (Pamuk)	Böğrülce	Kısğa	Yonca	Kivare (Petek)
Adış-i Ulyâ	360	120	800	1200	600	1200	50	400
Adış-i Süflâ	600	-	1080	1350	192	1072	339	400

Görüldüğü üzere Adış köylerinde buğday, arpa, darı, pamuk, kısğa, yonca ile bal üretimi yapılmaktadır. Bunun yanı sıra köyde yetiştirilen sebze-meyveler ise şunlardır:

Köy	Bağat (Bağlar)	Piyâz (Soğan)	Bostan	Ceviz	Anar (Nar)	Meyve
Adış-i Ulyâ	2300	200	100	50	700	1000
Adış-i Süflâ	2000	1000	480	-	450	320

1566 tarihli tahrir kayıtlarına göre Adış köylerinin her birinde 2 tane toplamda ise 4 adet değirmen vardır. Bu değirmenlerin her biri için 15 kuruş yıllık vergi alınmaktadır²⁵.

1842 tarihli Çüngüş Nüfus Defterine bakıldığında Adış köyünde birçok meslek erbabının bulunduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu deftere göre Adış köyü ahalisinin meslek ve meşguliyetleri şöyledir:

Meslek ve Uğraşlar	Kişi Sayısı
Köşger/Kefşger	10

²⁵ Erpolat, "1566 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı'nda Tarım ve Üretim", s. 371-372.

Cülha/Cullah	16
Babuşçu	3
Katırcı	18
Demirci	2
Etmekçi/Ekmekçi	5
Değirmenci	1
Haddad	18
Tarakçı	1
Rencber	31
Palancı	4
Sabuncu	1
Zurnacı	1

Rencberliği de dikkate aldığımızda Adış köyünde toplamda 93 kişinin bir meslek veya meşguliyet sahibi olduğu görülmektedir. Adış büyük bir köy olmasına rağmen tarım alanları yetersiz olduğundan rencberlik işi ile uğraşan kişi sayısı çok azdır. Adış ile ilgili belgelerde bu durum açıkça dile getirilmektedir. Bu nedenle köyün erkeklerinin önemli bir kısmı ailesini geçindirmek ve ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla başka şehirlere çalışmaya gitmektedir. 1842 tarihli nüfus verilerine göre Adış köyü Ermenilerinin en fazla gittiği yer İstanbul'dur. Bir köyden 174 kişinin geçimini temin etmek için Diyarbakır'a çok uzak bir yer olan İstanbul'a gitmesi mecburiyetin göstergesidir. Nitekim 1878 tarihinde Ermeni din adamlarının beyanlarına göre Adış köyü Ermenilerinin çoğu İstanbul'a gurbete gitmekte ve çoğunlukla da fırıncılık yapmaktadır²⁶.

Rencberlikten sonra en fazla icra edilen meslek demirciliktir. Demirci ve haddad aynı anlama gelen farklı ifadelerdir. 18 kişi katırcılık yapmaktadır. Katırcılık, malzeme ve yük taşımacılığı demektir. Cullah ve köşgerlik de önemli bir uğraş alanıdır. Farsça "ören, dokuyan" anlamındaki cülâh veya cullâh kelimesi, Türkler arasında yaygın olarak çulha şeklinde de söylenir. Bu adlandırma Osmanlılar'da genellikle pamuklu dokuyan dokumacılar kastedilmiştir. Cullâhlık, hemen her Osmanlı şehir ve kasabasının temel iktisadî faaliyetini oluşturan zanaat kollarının en önde gelenlerinden biri olarak dikkati

²⁶ Bardizaktsi-Natanyan-Sırvantsdyants, *a.g.e.*, s. 521.

çeker²⁷. Köşger/Kefşger ise Farsça ayakkabıcı, ayakkabı tamircisi demektir. Babuşçu tabiri de ayakkabıcı demektir. Köşger/kefşger ile babuşçu aynı anlamdadır. Palancı diğer bir ifade ile semercilik mesleğini icra eden 4 kişi bulunmaktadır. Ekmek pişirme işi ile uğraşan beş kişi vardır. Muhtemelen bu işi yapanlar başka yerlerde mesleklerini icra etmektedir. Zira köyde ekmek pişirme/fırın mesleği çok yaygın bir durum değildir. Herkesin bu ihtiyacını temin edebilecek güce ve imkâna sahip olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte sabun yapımı işini de bir kişinin yaptığı görülmektedir.

1842 tarihli nüfus defteri esas alındığında Çüngüş köylerindeki ahalinin sadece rencber ve çiftçilik ile uğraştığı görülmektedir. Bunun dışında başka bir meşguliyet ve meslek sahibi olunmadığı anlaşılmaktadır. Adış Müslümanlarından 11 kişi rencberlik, bunun dışında ayrıca iki kişinin ise katırcılık yaptığı tespit edilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Adış köyünün yeterli araziye sahip olmaması nedeniyle Ermenilerin önemli bir kısmının başka şehirlere çalışmak için gittiği görülmektedir. Çüngüş ve bağlı köyler ahalisinin en fazla gittiği yerlerin başında İstanbul gelmektedir. Defterde "Asitane" olarak belirtilen İstanbul'a çoğunluğu Ermeniler olmak üzere çalışmak için gitmiştir. Çüngüş köylerinden en fazla gidilen yer İstanbul, ikinci yer Burs, üçüncü yer ise Adana'dır. Kasaba merkezindeki Ermenilerde bu oran % 4 civarındadır. Çüngüş kasabasındaki Müslümanlarda bu oran % 9, Müslüman köylerdeki nüfusun % 11'inin bu üç şehre gittiği görülmektedir. Ancak bu oran Adış köyünde yaklaşık % 31 dolayındadır. Bu durum Adış köyündeki erkeklerden üç kişiden birisinin İstanbul'a gittiği anlamına gelmektedir. Adış köyünde çok sayıda kişinin İstanbul'da olması, Çüngüş'e telgraf çekilmesi yönündeki bir girişime Adış Ermenilerinin büyük bir destek vermesine neden olmuştur.

Posta Telgraf Nezareti'nin 1894 tarihli bir yazısında; Maden Sancağı dahilindeki Ergani kasabasından Çermik'e ve oradan Çüngüş'e kadar bir telgraf hattının çekilmesi lüzumu dile getirilmiştir. Bunun için alt üst dörder odalı iki adet telgrafhane inşa edilecek, gerekli olan direklerin dikilmesi gerekecekti. Bu konuda mühendisler tarafından tanzim edilen harita ve keşifnameye göre Ergani'den elli kilometre mesafede olan Çermik'e ve oradan yirmi beş kilometre mesafede bulunan Çüngüş'e

²⁷ Feridun Emecen, "Cullâh", *DİA*, İstanbul, 1993, Cilt: VIII, s.83-84.

kadar çekilecek olan telgraf hattı için Avrupa'dan gerekli alet ve edavat getirilecekti. Telgraf alet ve edevatıyla kurulma ve saire masrafı olarak 6.027 frank 17 santimle 64. 247 kuruş ve hattın senelik tamir ve tahkimi masrafıyla maaş ve sair masraflar 487 frank ile 33.800 kuruşa ihtiyaç vardır. Bunun yanı sıra getirilecek malzemelerin nakliye masrafı ve çalışacak kişilerin maaş ve diğer masrafları için ilave kaynak ayrılması gerekmektedir²⁸. Çermik'te bulunan Liva Tahrirat Müdürü Yusuf Vehbi Efendi'nin başkanlığında oluşturulan komisyonunun çalışmaları neticesinde 28.000 kuruş yardım toplanmıştır. Bu kapsamda Adış köyünden yardım yapan kişiler ve yardım miktarları şöyledir:

Yardım Yapan Kişi	Yardım Miktarı
Oseb oğlu Mardiros	250
Prus oğlu Mardiros	150
Keşiş oğlu Bedros	150
Ebkarman Avedik	150
Hudegil Serkis	150
Topal Mardiros	150
Azer oğlu Epo	150
Demirci Ovakim	150
Pedermahi Haçır	150
Giragos oğlu Ohannes	150
Giragos oğlu Giragos	120
Lisa Ohannes	80
Bedros Keşiş oğlu Muhsi Haço	60
Kaya Mahsi Artin	80
Kiver Keşiş	60
Toplam	2.000

Çüngüş'e telgraf çekilmesi teşebbüsü nedeniyle 1894 yılında Çüngüş ve köylerinden toplanan yardımlara bakıldığı zaman en fazla yardımın Adış köyünde yapıldığı görülmektedir. 14 kişi tarafından 2.000 kuruş yardım yapılmıştır. Şehir merkezi ve köylerden yapılan yardımın yaklaşık

²⁸ BOA, DH. MKT, 288/14, s. 11.

% 13'üne tekabül etmektedir. Adış köyündeki yardımların tamamı Ermeniler tarafından yapılmıştır. Bu durum Adış köyü ahalisinin ekonomik olarak daha varlıklı olmasıyla ilgili olabileceği gibi erkeklerin neredeyse yarısının İstanbul'da bulunmasıyla da alakalıdır. Zira telgrafın çekilmesi halinde gurbetteki kişiler aileleri ile haberleşebilecek veya aileler maruz kaldığı sıkıntıları İstanbul'a iletebilecekti.

Müslümanlarla Ermenilerin Münasebetleri

Çüngüş'te Müslümanlarla Ermeniler asırlarca bir arada yaşamışlardır. Ermenilerle Müslümanlar arasındaki münasebetlere dair belgeler genellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşmaktadır. Ermenilerin veya Ermeni din adamlarının tutumuna veya Müslümanlar ile devletin onlara karşı tutumuna dair belgelerden hareketle iki toplum arasındaki münasebetleri takip etmek mümkündür. Bununla birlikte Ermeniler arasında meydana gelen sıkıntılara dair belgeler de bulunmaktadır. Ermenilerin kendi aralarında meydana gelen husumetlerin bir kısmı kayıtlara yansımıştır.

Ermeni Patrikhanesi'nin 1 Kasım 1852 tarihli yazısında; Çüngüş kazası ile Adış köyünde Ermenilere karşı kötü davranıldığı iddia edilmiştir. Yazıda, Ermeni reayasından bazı kişiler ile papazlardan birisine bazı iftiralar atıldığı ve bunlara kötü muamele yapıldığı belirtilmiştir. Sağlıklı bir yargılama yapılmadığı, bazılarının hapsedildiği ayrıca haksız vergi alındığı gibi birçok iddianın yer aldığı bir suçlama yapılmıştır²⁹. Ancak bu yazıda haksızlığa uğrayan din adamları ve görevini kötüye kullandığı iddia edilen yetkililer hakkında bilgi verilmemiştir. 4 Temmuz 1853 tarihli bir belgede Hacı Avadis adlı bir kişinin arzuhalinde Çüngüş kazası köylerinden Adış köyü sakinlerinden Bağbanlı Kürd adlı kişinin sekiz senelik mutasarrıf olduğu bir adet katırı cebren zapt ettiği belirtilmiştir. Hacı Avadis, haksız olarak gasp edilen hayvanının kendisine verilmesini istemiştir³⁰.

Adış köyü sakinlerinin 1856 yılında, Fırat'ın hemen ötesinde bulunan Gerger'e bağlı köylerden (Ötegeçe) gelen bazı eşkıyaların saldırılarına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Çüngüş kazası ahalisinden olup, İstanbul'da bulunan Veliyüddin, Hacı Yarım vesairenin 4 Aralık 1856

²⁹ BOA, MVL, 258/80.

³⁰ BOA, A.J MKT. DV, 74/3, s.2.

tarihli şikâyet arzuhalinde Gerger eşkiyasının saldırılarından yakınılmıştır. Söz konusu arzuhalde, Harput Sancağı'na bağlı Çüngüş kazası ahalisinden olup Gerger tarafından gelen Liyül, Osman Ağa, kardeşi İbrahim Ağa, Zengür Çirkin Ağa, Mahmud Ağa ve Tamburman Hasan'ın oğlu Osman Ağa ile Hoyalı Süleyman gibi Kürtlerin gelerek mallarını gasp ettikleri dile getirilmiştir. Meydana gelen saldırılarda ahalden Azar oğlu Serkiz, Keşiş Ebker ve kardeşi Karabet adlı kimselerin saldırılarda hayatını kaybettiği, ayrıca dört kişinin de yaralandığı belirtilmiştir. Bu şekilde insanları katleden ve mallarını yağmalayan Kürtlerin bu saldırılarının ilgili makamlara iletilmesine rağmen herhangi bir tedbir alınmadığı vurgulanmıştır. Sekiz aydan beri de bu eşkiyanın tasallutuna maruz kaldığı ve köylerin muhasara altında olduğu zikredilerek yetkililerin gerekli tedbirleri alması istenmiştir³¹.

Bu telgraftan hareketle eşkiyanın saldırısında her ne kadar bazı Ermeniler hayatını kaybetmiş ise de Müslümanların da bu saldırıların hedefinde olduğu görülmektedir. Nitekim şikâyeti yapanların Müslüman olduğu görülmektedir. Gerger kazasından Çüngüş ve köylerine yönelen eşkiyalık ve zulümlerin zaman zaman devam ettiği görülmektedir. Şerif Ağa'nın kaza müdürü olduğu dönemde Ötegeçe'den gelen eşkiyaların kaza ahalisinin hayvanlarını, mal ve eşyalarını sürekli gizli ve açık bir şekilde gasp ettikleri Çüngüş kazasında bulunan ulema, eşraf, ahali ve muhtarlar tarafından gönderilen şikâyet dilekçesinde dile getirilmiştir³².

Bu dönemde Çüngüş'e bağlı Hoya köyüne yapılan eşkiyalık hareketlerinin Adış köyü Ermenilerini de tedirgin ettiği kayıtlara yansımıştır. Vaziyet, Ermeni ahali ve din adamlarının şikâyeti üzerine konu Ermeni Patrikhanesi yoluyla Sadaret'e iletilmiştir. Adış köyü Ermenilerinin Patrikhaneye gönderdiği bir şikâyet telgrafına göre; Harput Eyaletine bağlı Çüngüş kazası havalisinde bulunan "*taife-i Ekrad sergerdeleri*", yüz haneden ibaret olan Hoya adlı köyü yakmak, insanları katletmek ve malları yağmalamak gibi cürümlere kalkışmış hatta çocuklara varıncaya kadar onları telef etmiştir. Bundan dolayı tüm ahalinin emniyet ve huzuru bozulmuştur. Kürt eşkiyasının Hoya köyüne yaptığı saldırıların Adış köyüne de sirayet edeceği, Adış köyünü de "*ihrak ve harap edileceği*" kaygısı hasıl olmuştur. Kürtlerin bu şekilde zalimane

³¹ BOA, MVL, 177/10.

³² BOA, MVL, 679/79, s. 1.

hareketleri herkesin emniyet ve istirahatlerini bozmuştur. Ermenice olarak kaleme alınan arzuhalde Kürt eşkiyasının kontrol altına alınması ve elebaşlarının cezalandırılması istenmiştir. Ayrıca gasp edilen malların geri alınması ve mağduriyetlerin telefi edilmesi istirham edilmiştir³³. Konuya ilişkin belgede Çüngüş'ün Hoya köyüne saldıran ve “*taife-i Ekrad*” diye ifade edilen kişilerin hangi köy veya köylerden oldukları, isimleri ve Hoya köyünde mağdur olan kişilerin isimleri belirtilmemiştir. Halkı Müslümanlardan oluşan Hoya köyüne yapılan veya yapıldığı iddia edilen bir saldırının Adış köyüne de yapılacağına dair vehim veya kaygı bu süreçte Adış köyü Ermenilerinin Hoya köyü gibi bir saldırıya maruz kalmamak için tedbirli davranmasına veya daha önce yaşanmış benzer olaylara işaret etmektedir.

Bu süreçte bazı din adamlarının sorumsuz davranışları ve yersiz iddiaları iki toplum arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. Zira din adamları, ruhani ve cismani konumları nedeniyle Ermeni toplumu üzerinde etkili olduğu gibi Osmanlı Devleti nezdinde de mensubu oldukları cemaatleri temsil etmekte idiler. Bu dönemde Adış köyü Ermenilerinden Ohannes'in silahla yaralanması Ermeni din adamları tarafından istismar edilmeye çalışılmıştır. Çüngüş Ermeni Murahhas vekili Minas³⁴'in Ergani'den Ermeni Patrikhanesi'ne çektiği telgrafta sekiz gün önce Adışlı Ohannes veled-i Bedros'un tüfekle ayaklarından yaralandığı ve ahalinin ziyadesiyle ıstırapta bulunduğu iddia edilerek gereğinin yapılmasını istemiştir³⁵. Bunun üzerine iddialar Diyarbakır'dan sorulmuştur. Gerekli tahkikat yapılarak iddiaların mahiyeti araştırılmıştır. Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa tarafından konuya ilişkin Sadaret'e gönderilen 26 Eylül 1888 tarihli cevabî yazıda özetle şöyle denilmektedir.

Emirleriniz üzerine tahkikat memurları gönderdim. Tahkikat memuru şimdi döndü. Kendisinden aşağıdaki malumat alındı. 15 Eylül 1888 Pazartesi gecesı saat üç sıralarında köyün ortasında olan değirmen önünde atılan bir tüfekten çıkan saçma tanelerinin Adışlı Ohannes'in

³³ BOA, HR. MKT, 150/53, s.2.

³⁴ 1287 (1870-1871) tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesinde Çüngüş'te Rahip Minas Efendi'dir. *Diyarbakır Salnameleri (1286-1323)*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999, C.I, s. 127.

³⁵ BOA, Y. MTV, 35/60, s. 1; BOA, İ. DH, 1099/86187.

ayaklarına isabet ederek yaralandığı doğrudur. Fakat tüfeği atan kimdir, sebebi nedir? Bunlar malum değildir. Şimdiye kadar gerek yaralı Ohannes ve gerek Ermeni murahhası (piskopos) tarafından bu hususta mahalli yetkililere müracaat edilmemiştir. Bu nedenle Ohannes'i yaralayan kişi henüz ele geçmemiştir. Bununla birlikte söz konusu gün hem pazar olduğu hem de Adış köyünde Ermenilerin etkinliği olması hasebiyle gündüz sevinç gösterisinde bulunulmuştur. Bu sırada pek çok tüfek atıldığı gibi gece tüfek atanların bunlardan biri olması ihtimali vardır. Adış köyü üç yüz hane olup sakinleri tamamen Ermeni'dir. Gençlerin de hemen kaffesi İstanbul'dadır. Gerek İslam gerek Hıristiyan ahalinin rahatları yerindedir. Öyle murahhasın haber verdiği ıstıraptan eser yoktur. İşin hakikati bundan ibarettir.

Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa, vaziyetin mahalli yetkililere iletilmeden İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne bildirilmesinin iyi niyetli bir tutum olmadığına dikkat çekmiştir. Sırrı Paşa, sakinleri tamamen kendi milletlerinden olan bir köyün ortasında atılan tüfekten yaralanan bir kişiden dolayı ahalinin ziyadesiyle ıstırapta olduğunu beyan edilmesini maksatlı bir ihanet olarak değerlendirmektedir. Ermeni Murahhas vekilinin işi başka bir renkte göstermeye çalışmasını Ermeni müfsitlerinin malum olan "*amâl ve maksatlarına*" hizmet etmek olarak yorumlamaktadır. Sırrı Paşa'ya göre Ermeni murahhas vekili bu tavrı ile Ermeni fesatçıların amacına hizmet etmektedir. En küçük bir hadisenin bağlamından koparılması, Ermenileri Batı kamuoyunda (*nazar-ı ecânibde*) mazlum göstermek fikrine dayanmaktadır. Gazetelere bile yansıyan bu haber nedeniyle sorumsuzca davranan Ermeni din adamlarından izahat istenmesi gerektiği telgrafın sonunda dile getirilmiştir³⁶.

1895 Ermeni Olayları

Ermeni sorununun ortaya çıkmasında Batılı güçlerin tahrikleri ve teşvikleri olduğu gibi, Fransız İhtilali'nin, Ermeni Kilisesi ve Patrikhanesinin, Ermeni komitalarının, misyoner faaliyetlerin etkisi de yadsınamaz. Şark meselesi ve emperyalizmin temellendirdiği Ermeni sorunu Türkler ile Ermeniler arasında bitmeyen/ bitmeyecek düşmanlık tohumlarını ekmiştir. Fransa, XVI. yüzyıldan itibaren Ermeniler ile

³⁶ BOA, Y. MTV, 35/60, s. 2.

ilgilenmeye ve İmparatorluk sınırları içinde kendisine bağlı Katolik Ermeni cemaati oluşturmaya çalışmıştır³⁷. Fransa'yı daha sonra İngiltere ve Rusya takip etmiştir. Her iki devlette aynı yöntemi kullanarak Ortodoks ve Protestan Ermeni cemaati oluşturmaya ve Ermenileri kendi siyasi ve iktisadi emelleri doğrultusunda balmumu gibi şekillendirmeye gayret etmiştir³⁸.

Osmanlı Devleti idaresinde binlerce yıl Müslümanlarla bir arada yaşayan ve “teba-i sadıka” olarak vasıflandırılan Ermeniler, Ermeni komitelerinin örgütlenmesi sonrasında Müslümanlarla ve devlet olan bağlarını koparmaya başladı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında gittikçe ayrılıkçı siyaset takip eden Ermeniler birçok yerde isyan ettiler. Bu isyanların özellikle 1895 yılında yoğunlaştığı ve adeta topyekûn bir başkaldırı halini aldığı görülmektedir³⁹. Bu kapsamda 1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır vilayet merkezinde de çok sayıda camiye saldırı yapıldı. Bu saldırılar neticesinde Ermeniler ile Müslümanlar arasında kanlı bir boğuşma yaşandı. Vilayet merkezinde üç gün, vilayet genelinde ise yaklaşık on beş gün süren olaylarda her iki taraftan da çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, yaralanmış ve ekonomik yapı büyük ölçüde sarsılmıştır. Vilayet merkezinde başlayan olaylar kısa süre içerisinde dalga dalga sancak, kaza, nahiye ve köylere de sirayet etmiştir. Bu kapsamda Çüngüş nahiyesinde de birtakım sıkıntıların yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır Valisi Enis Bey'in 9 Kasım 1895 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta, Çermik kasabasında meydana gelen heyecanın alınan tedbirlerle teskin edildiği, şimdi de Çüngüş kasabasında toplanan Kürtlerin defedilmesine çalışıldığı bildirilmiştir⁴⁰.

³⁷ Dündar Aydın, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çımasında Fransa'nın Rolü”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)*, Ankara, 1985, s. 285-287.

³⁸ Bilal Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (12 Ekim 1984)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995, s. 90-95.

³⁹ Ermeni isyanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Hocoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976, s. 180 vd; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990, s. 58-59.

⁴⁰ BOA, DH. ŞFR, 183/111, s.1.

Çüngüş'te meydana gelen 1895 olaylarıyla ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde olaylarla ilgili çok fazla bilginin yer almadığı görülmektedir. Olaylarda kaç kişinin hayatını kaybettiği, kaç kişinin yaralandığı, yağmaların boyutu, olaylara sebebiyet verenlerin kimliği hakkındaki sorular büyük ölçüde cevapsız kalmaktadır. Ermeni din adamlarının konuya ilişkin yazışmalarında da bu konuda somut bir bilgi mevcut değildir. Ancak bütün bunlara rağmen Çüngüş'te meydana gelen olaylarda bazı Ermenilerin mağdur olduğu tartışmasızdır. Bu durum Ermeni din adamlarının Ermeni Patrikhanesine çektiği telgraflarda dile getirilmiştir. 1895 olayları sırasında mağdur olan veya olduğu iddia edilen Ermenilerin ödemekle mükellef oldukları vergilerin ertelenmesi veya söz konusu vergilerin yeni bir düzenleye tabi tutularak ödenmesi söz konusu süreçte talep edilmiştir. Bu durumu dikkate alan yetkililer bazı kararlar alıp vilayetlere bildirmiştir. Ancak buna rağmen yeni düzenlemeye göre alınacak vergilerin oranı ve süresi hakkında gerek mevzuattaki boşluk ve gerekse de mahalli yetkililerin kötü niyeti nedeniyle bir takım şikâyet ve itirazlar meydana gelmiştir.

Bununla birlikte birtakım Ermenilerin 1895 yılında yaşanan bazı sıkıntıları ileri sürerek vergi vermeye yanaşmadığı, bunun için patrikhane, misyoner teşkilatları, konsolosluk ve sefaretler yoluyla mağduriyet edebiyatı yaptığı da bilinmektedir. Bu süreçte özellikle İstanbul'da bulunan Adışlilerin etkin rol oynadığı ve mağduriyetlerini Ermeni Patrikhanesine ve ilgili makamlara ilettiği anlaşılmaktadır. Zira daha öncede bahsedildiği üzere Adış köyü yeterli araziye ve esaslı bir geçim kaynağına sahip olmadığı için çok sayıda kişi İstanbul'a çalışmak için gitmekte idi. 1895 olayları sonrasında bu kişilerin bir kısmı memleketlerine gönderilmiş ve geldikleri yerde iş imkânı bulunmadığından ekonomik sıkıntı yaşamaya başlamışlardır. Bu nedenle İstanbul'da güçlü bir "Adış lobisi" olduğu ve bu kişilerin Çüngüş'te yaşanan veya yaşandığı iddia edilen hadiseleri Ermeni Patrikhanesi'ne ileterek iddiaların takipçisi olduğu söylenebilir.

1895 olayları sonrasında Çermik kazasıyla Çüngüş nahiyesi ve Adış köyündeki Hristiyan ahalisinin, karışıklık esnasında zarar gördükleri halde damga ve emlak vergileri tahsili için kendilerine baskı yapıldığı yönünde iddialar bulunmaktadır. Çüngüş'teki Ermeni din adamları tarafından Ermeni Patrikhanesine yapılan başvurularda çiftçilerin

mağduriyetine vurgu yapılarak, bu kişilerden vergi alınmaması talep edilmiştir⁴¹. Ermeni Patrikhanesi, bu iddiaları Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderdiği 17 Kasım 1897 ve 26 Aralık 1897 tarihli iki kıta yazı ile dile getirmiştir.

Bu yazılarda; Çüngüş nahiyesine bağlı Adış köyü ahalisinin durumu ele alınmıştır. Buna göre Çüngüş nahiyesinin Adış Köyü ahalisi "*vaka-i malûmeden*" dolayı zarara uğramış, aç ve çıplak bir vaziyette barakalar içinde kışın soğğundan titremektedir. Bu kişiler yardıma muhtaç iken mahalli hükümet tarafından temettü ve emlak vergileri talep edilmekte ve hatta tehdit ve hapis gibi şiddetli muamelede bulunmaktadır. Halbuki ahalinin büyük bir kısmı İstanbul'dan memleketlerine gönderilmiş olduğundan dolayı icra ettikleri meslekleri orada bir işe yaramaz durumdadır. Zaten ihtiyaçlarını karşılamaya mahsus olan küçük bahçelerinden başka ziraata elverişli arazileri de bulunmamaktadır. Bu arada bu bahçelerden bir kısmı da harap ve viran haldedir. Yüksek bir dereceye varmış olan sefil ve perişan hallerine merhamet edilerek temettü ve emlak vergilerinin affedilmesi istirham edilmiştir. Adış köyü ahalisinin maruz kaldığı durum Parikhane tarafından da bilindiği ve bu nedenle "*şayan-ı merhamet bir halde bulunan*" ahalinin ödemeye zorlandığı vurgulandıktan sonra vergilerden muaf olması yinelenmiştir⁴².

Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, bu iddiaların tahkik edilerek, gereğinin yapılmasını Diyarbakır Valiliği'ne bildirmiştir. Bu arada temettü vergileri hakkındaki düzenlemenin Meclis-i Mahsusa-i Vükelâ tarafından ittihaz olduğuna ve irade-i seniye tarafından uygun görüldüğüne de dikkat çekilerek ona göre yetkililerin hareket etmesi istenmiştir⁴³. Bunun üzerine Diyarbakır Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Mart 1898 tarihli cevabî yazıda Ermeni Patrikhanesi'nin iddialarına değinilmiştir. Diyarbakır Valisi Halid Bey, yapılan uygulamaların mevzuata uygun bir şekilde icra edildiğini, iddia edildiği gibi herhangi bir kişinin tutuklanmadığını, kimseye baskı

⁴¹ BOA, DH. TMIK. M., 43/34, s.2.

⁴² BOA, DH. TMIK. M, 43/34, s.5; BOA, DH. TMIK. M, 46/23, s. 3.

⁴³ BOA, DH. TMIK. M, 43/34, s.4; BOA, DH. TMIK. M, 48/52.

yapılmadığını, tüm bu iddiaların kırk elli kuruşluk vergiden kaçmak fikrine dayanıldığını dile getirmiştir⁴⁴.

Bu konudaki iddiaların devam etmesi üzerine Diyarbakır Valisi Halid Bey ikinci bir yazı göndermiştir. 10 Mayıs 1898 tarihli yazıda, Çüngüş ve Adış'taki Ermenilerden adalet ve hakkaniyet dairesinde ruhani reisler ve muhtarlar huzurunda tetkikat icra edilerek vergilerin herkesin ticaretlerine göre uygun görüldüğü belirtilmiştir. Bu yapılırken tahammülleri dışında görülen miktarlar indirilerek kimsenin mağduriyetine ve şikayetine meydan verilmemiştir. Bu uygulamadan dolayı Çüngüş nahiyesindeki Ermeni ruhaniler ve muhtarlar tarafından bir teşekkür evrakı da tanzim edilmiştir. Ermeni ruhanileri ve muhtarlarından yedi kişinin imzasının olduğu 17 Nisan 1898 tarihli teşekkür yazısında verginin hakkaniyetle alındığı, kimsenin mağdur edilmediği ve bu uygulamadan herkesin hoşnut kaldığı dile getirilmiştir. Ayrıca Ermenilerin ne kadar ödemesi gerekirken yapılan indirimlerle tazmin edilen vergi miktarı ayrıntılı bir şekilde çizelge halinde yazıya ilave edilmiştir⁴⁵.

Sonuç

Çüngüş, Müslümanlar ve gayrimüslimlerin yaşadığı bir yerleşim merkezidir. 1516 yılında Osmanlı idaresine girdiğinde şehir merkezi nüfusunun büyük bir kısmını Ermeniler, geri kalanını ise Müslümanlar oluşturmaktaydı. Bununla birlikte bu dönemde Çüngüş kazasına/nahiyesine bağlı köylerden sadece Adış'ta Ermeniler yaşamaktaydı. Tahrir defterleri, cizye kayıtları, nüfus ve kefalet defteri ile arşiv belgeleri bunu teyit etmektedir. Adış, kayıtların büyük bir kısmında Adış-i Süflâ ve Adış-i Ulyâ şeklinde geçmekle birlikte bir kısmında ise sadece Adış olarak tanımlanmıştır. Çüngüş'ün batısında ve Fırat Nehri'nin kenarında engebeli bir alanda kurulan Adış, Çüngüş'e bağlı Müslüman köylerine kıyasla önemli bir nüfusa sahiptir. Adış, konumu itibarı ile geniş ve ihtiyacı karşılayacak bir araziye sahip değildir. Hemen önünden akan Fırat Nehri'nin etkisi Çüngüş ile Adıyaman'a bağlı Gerger'in doğal sınırını oluşturmaktadır. Fırat Nehri, bölgenin bitki örtüsü ve iklimi üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. XVI ve XVII. yüzyıl

⁴⁴ BOA, DH.TMIK.M., 52/53; BOA, DH. TMIK. M, 43/34, s.4.

⁴⁵ BOA, DH.TMIK.M., 53/35, s.4.

kayıtlarına göre Adış köyünde sadece Ermeniler yaşarken XIX. yüzyılın başından itibaren Müslümanlar da Adış köyüne yerleşmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fırat'ın öte yakasında Gerger'e bağlı yerleşim merkezlerinden, diğer bir ifade ile "Ötegeçe" olarak tanımlanan yerlerden Adış köyüne bir takım eşkıyalık faaliyetlerinin yapıldığı görülmüştür. Bazen Müslüman köylere de yapılan bu eşkıyalık hareketlerini önlemek için gerekli tedbirler alınmıştır. Ancak Fırat Nehri'nin ötesindeki yerleşim merkezlerinin Adıyaman'a bağlı olması ve nehir nedeniyle eşkıya takibinin zorluğu bu suistimallerin zaman zaman devam etmesine neden olmuştur. Nitekim 1895 Ermeni olayları sırasında Gerger tarafından gelen eşkıya, Adış köyüne saldırılarda bulunmuş ve birtakım mağduriyetler yaşanmıştır. Adış köyü, yetersiz tarım alanlarına sahip olması nedeniyle köyün erkeklerinin önemli bir kısmı İstanbul'a giderek ailesinin ihtiyaçlarını temin etmeye çalışmıştır. Adış köyünde Hıristiyanlığın Gregoryan, Katolik ve Protestanlık mezheplerine mensup kişiler bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Sevk ve İskân Kanunu kapsamında köydeki Ermeniler tehcire tabi tutulmuştur. XIX. yüzyılın sonunda eğitim kurumu ile birisi harabe iki kilisenin köyde olduğu görülmektedir. Bunlardan birisi olan Surp Garabed Kilisesi, halen daha varlığını muhafaza etmektedir. Ancak böylesine kadim bir yerleşim merkezinde bulunan bu kilisenin tamamen yok olmaması için yetkililerin ve ilgili makamların gerekli tedbirleri alması gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, A.) AMKT. UM, 20/51.
- BOA, DH. MKT, 288/14.
- BOA, DH. ŞFR, 183/111.
- BOA, DH. TMIK. M, 43/34.
- BOA, DH. TMIK. M, 46/23.
- BOA, DH. TMIK. M, 48/52.
- BOA, DH.TMIK.M., 145/67.
- BOA, DH.TMIK.M., 52/53.
- BOA, DH.TMIK.M.. , 53/35.
- BOA, HR. MKT, 150/53.
- BOA, İ. DH, 1099/86187.

BOA, MVL, 258/80.
 BOA, MVL, 679/79
 BOA, NFS.d., 2662.
 BOA, NFS.d., 2663.
 BOA, Y. MTV, 35/60
 BOA, MAD. d, 3640.
 BOA, MAD. d, 3409.
 BOA, MVL, 177/10.
 BOA, A.) MKT. DV, 74/3.

Kitap, Makale ve Ansiklopedi Maddeleri

Aktuğ, Erbil Cömertler-Yıldız, İrfan, *Çüngüş'teki Kültür Varlıkları*, Litera Türk Yayınları, Konya, 2019.

Aydın, Dündar, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çımasında Fransa'nın Rolü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim1984)*, Ankara, 1985, s. 285-287.

Bardizaktsi, Vahan- Natanyan, Boğos-Sirvantsdyants, Karekin Vartabet, *Palu-Harput 1878*, Yayına Haz: Arsen Yarman, Çevirenler: Sirvart Malhasyan-Arsen Yarman, Belge Yayınları, İstanbul, 2015, Cilt: 2.

Bulduk, Abdülgani, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Yay. Haz: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004.

Diyarbakır Salnameleri (1286-1323), Yayına Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999, C.I.

Emecen, Feridun, "Cullâh", *DİA*, İstanbul, 1993, Cilt: VIII, s.83-84.

Erpolat, Mehmet Salih, "1566 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı'nda Tarım ve Üretim", *Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi ve Turizm*, Editörler: Cihat Güzel& Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul, 2014.

Erpolat, Mehmet Salih, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskan Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s.176-178.

Feridun, *Münşeatü's-Selatin*, İstanbul, 1274, C.I.

Gündüz, Ahmet, *1523 M. (929 H.) Tarih ve 998 Nolu Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1993, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Hocaoğlu, Mehmed, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.

İlhan, Mehdi, *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, TTK, Ankara, 2000.

Kırzioğlu, Fahrettin, “Çermik Kasabası Üzerine Notlar”, *Kara Amid Dergisi*, S.1, İstanbul, 1956.

Öztürk, Mustafa-Yılmazçelik, İbrahim, “Arifî Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakir Seyahati”, *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, Cilt: 18, Sayı: 22, Yıl: 1997.

Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990.

Şimşir, Bilal, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (12 Ekim 1984)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995, s. 90-95.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.